

Inhoudsopgave

CD1

- H1. Tussen Cremona, Mantua en Venetië
- H2. Monteverdi's levensloop tussen hof en kerk
- H3. Polyfonie en imitatio

CD2

- H4. Prima en secunda prattica
- H5. Chromatiek en madrigalisten

CD3

- H6. De vroege madrigaaltechniek van Monteverdi
- H7. *Zefiro torna*
- H8. *Il Combattimento di Tancredi e Clorinda*

CD4

- H9. *L'Orfeo, favola in musica*
- H10. Van de *Orfeo* naar *Poppea*

Gebruikte muziekfragmenten

LEO SAMAMA

Leo Samama studeerde muziekwetenschappen aan de Universiteit Utrecht. Bij Rudolf Escher studeerde hij enkele jaren het vak compositie. Van 1977 tot 1991 was hij docent aan de conservatoria van Utrecht en Den Haag en de Rijksuniversiteit Utrecht. Tevens werkte hij als recensent bij De Volkskrant en schreef hij voor NRC/Handelsblad, de Haagse Post en Luister. Hij was artistiek coördinator van het Residentie Orkest en directeur van het Nederlands Kamerkoor.

Samama heeft vele boeken, artikelen en composities geschreven. Van hem verschenen eerder de hoorcolleges *Mozart*, *Beethoven*, *Stravinsky*, *Mahler*, *Debussy*, *Schubert*, *Klinkende geschiedenis* en *De taal van muziek*. Voor zijn verdiensten voor het Nederlandse muziekleven is hij in juni 2010 benoemd tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau.

STUDIUM GENERALE UNIVERSITEIT LEIDEN

Deze uitgave is tot stand gekomen in samenwerking met Studium Generale Universiteit Leiden.

Studium Generale Universiteit Leiden organiseert lezingen voor studenten en andere belangstellenden van binnen en buiten de universiteit die over de grenzen van hun vakgebied heen willen kijken.

Voor meer informatie, kijk op:

<http://www.studiumgenerale.leidenuniv.nl>

Synopsis van het hoorcollege MONTEVERDI

H1. Tussen Cremona, Mantua en Venetië

Monteverdi (1567 - 1643) heeft zijn gehele leven doorgebracht in Noord-Italië, in het gebied tussen Cremona en Venetië, op de snijvlakken tussen de west-oost routes en de noord-zuid politiek. Vanuit de Oriënt werden goederen en cultuur via Venetië naar Milaan en verder gebracht. Tussen het Spaans-Habsburgse Napels, de pauselijke staten, en de Oostenrijkse Habsburgse noordelijke Italiaanse steden, bestond zowel culturele en politieke uitwisseling als veel naijver. Een groot deel van zijn loopbaan heeft Monteverdi voor de Gonzaga's in Mantua gewerkt en voor de stad Venetië als maestro di capella van de San Marco. In de tweede helft van de 16e eeuw werd de kunst in de Italiaanse steden grotendeels bepaald door 'La bella maniera', het Manierisme, als gekunstelde reactie op de grote meesters in de beeldende kunsten, literatuur en muziek van voorheen (met name Leonardo da Vinci, Raffaello, Dante en Petrarca, en Josquin des Prez). In de vroege werken van Monteverdi speelt La bella maniera een belangrijke rol.

H2. Monteverdi's levensloop tussen hof en kerk

Monteverdi werd al jong als vedelaar opgeleid, zong in het kerkkoor in Cremona en leerde het vak van componist. Zijn eerste werken werden uitgegeven toen hij nog een tiener was. Al jong kwam hij in dienst van de Gonzaga's in Mantua, waar hij tot 1610 bleef werken. Menigmaal stond hij daar onder hoge druk met tal van verplichtingen en tegen een honorarium dat nauwelijks verschilde van dat van een bediende. Maar ook waren er zijn reizen met de Gonzaga's, en de grote successen van madrigalen en de 'favola in musica' *Orfeo*. De prima en seconda prattica worden kort gedeut. Dramatisch was de dood van Monteverdi's echtgenote en van zijn lievelingsleerling, de jonge zangeres Caterina Martinelli. Tenslotte volgde na de dood van Vincenzo Gonzaga in 1612 de breuk met Mantua. In 1613 werd Monteverdi in Venetië aangesteld aan de San Marco.

H3. Polyfonie en imitatio

Monteverdi kon aan het einde van de 16e eeuw voortbouwen op een lange traditie van meerstemmige composities. Ontstaan vanuit het eenstemmige liturgische gezang ontstonden werken voorzien van verfijnde polyfone weefsels. Bij Josquin des Prez bereikte de polyfonie al een eerste artistiek hoogtepunt om daarna in de loop van de 16e eeuw steeds meer aan expressie en theatraliteit te winnen. Monteverdi's liturgische werken bleven overwegend streng en traditioneel van factuur, geheel in lijn met de richtlijnen die tijdens het Concilie van Trento waren vervaardigd. De composities voor het hof daarentegen, zijn voorbeelden van een verfijnde aristocratische klasse gebaseerd op niet minder verfijnde gedichten van veelal eigentijdse meesters. Daartussen bevinden zich de weelderige motetten die tezamen bekend zijn geworden als de *Mariavespers*, die niet voor de liturgie zijn geschreven maar wellicht voor een kerkvorst, mogelijk voor Rome.

H4. Prima en seconda prattica

Een opvallende discussie in de vocale wereldlijke muziek rond 1600 is die over de zogenaamde prima en seconda prattica. De manier van componeren waarbij de muziek meester is over de woorden of waarbij de woorden meester zijn over de muziek. Zo was Giovanni Artusi van mening dat de oude regels voor het gebruik van dissonanten en het oplossen ervan uit ervaring waren verkregen, "*vanuit de natuur, de moeder van alles, en bevestigd door de praktijk.*" Monteverdi reageerde bij monde van zijn broer Giulio Cesare dat zijn werken "*niet toevalligerwijze gecomponeerd worden, want in dit soort muziek is het doel dat de woorden de meesteres van de harmonie zijn en niet de bediende, en vanuit dat standpunt moet zijn werk beoordeeld worden.*" En hij vervolgt: "*De prima prattica houdt zich vooral bezig met het perfectioneren van de samenklank. Dat wil zeggen dat de samenklank niet beheerst wordt, maar zelf heerst, het is niet de dienaar van de woorden, maar de meesteres over de woorden. [...] De seconda prattica die zijn oorsprong vindt in de werken van Cipriano de Rore, later opgevolgd en verbeterd door Ingegneri, Marenzio, Giaches de Wert, Luzzasco, en meer nog door Jacopo Peri, Giulio Caccini, en tenslotte door meer verheven geesten die zelfs nog beter begrijpen wat ware kunst is – die seconda prattica is de stijl die zich overwegend bezig houdt met de volmaakte tekstzetting. [...]*"

H5. Chromatiek en madrigalisten

Een wezenlijk onderdeel van de juiste zetting van teksten is de 'imitatio delle parole', de manier waarop woorden in muziek worden weergegeven door middel van madrigalisten. Dit kon door muzikale parallelismen geschieden, zoals golvende lijnen die bij voorbeeld zowel water, lucht of vogels konden weergeven, maar ook door een genuanceerd en zeer beeldend gebruik van harmoniek (samenklanken), en dan met name onvoorbereide dissonanten of sterk contrasterende klankkleuren. Bovendien begon Monteverdi na 1600 steeds vaker monodisch te componeren, dat wil zeggen door met name in de lage partijen de meerstemmigheid te vervangen door ondersteunende akkoorden, en zich melodische en expressief geheel op de bovenstemmen te richten.

H6. De vroege madrigaaltechniek van Monteverdi

De vroege madrigalen van Monteverdi passen uitstekend in de verfijnde omgangsvormen van de adel, zoals ook verwoord in *Il libro del cortegiano* (1928), het boek van de hoveling, van Baldassare Castiglioni. De edelman moest de kunst van het redevoeren, van de poëzie, de muziek en de dans even zo goed beheersen als die van het zwaard, te paard en te voet, en natuurlijk die van de liefde. In de madrigalen van Monteverdi komen al deze facetten, ook die van de strijd, aan de orde. En voor elk ervan heeft hij muzikale parallellen bedacht, madrigalisten, om ze te verbeelden. Aan de hand van enkele madrigalen wordt dit nader toegelicht.

H7. Zefiro torna

De ontwikkeling van de polyfone techniek naar de homofone, van de zuiver vocale muziek naar een door instrumenten ondersteunde, is in tal van werken van Monteverdi te volgen. Exemplarisch zijn de twee composities over de westenwind, Zefiro. De eerste gebaseerd op een sonnet van Petrarca, de tweede op een sonnet van Rinuccini; de eerste vijfstemmig ongebeleid, gepubliceerd in 1614 en de tweede voor twee vocale stemmen en ondersteunende tokkel- of toetsinstrumenten, gepubliceerd in 1632.

H8. *Il Combattimento di Tancredi e Clorinda*

In het voorwoord voor *Il Combattimento di Tancredi e Clorinda* heeft Monteverdi exact aangegeven waardoor het werk zo bijzonder is: *"Men laat nadat enige madrigalen zonder gebaren gezongen worden, plotseling uit de hoek van de ruimte, waar de muziek uitgevoerd moet worden, Clorinda ten tonele verschijnen, te voet, in haar harnas, en Tancredi te paard. Daarop begint de verteller te zingen. Tancredi en Clorinda moeten hun schreden en bewegingen richten naar die tekst – niet meer en niet minder –, waarbij ze zeer goed moeten letten op het tempo van de slagen en schreden, terwijl de instrumentalisten moeten letten op de opgewonden en zachte klanken, en de verteller dat zijn woorden op het juiste moment worden uitgesproken, zodat alles in grote eenheid de werkelijkheid nabootst."* Hier treffen we in een enkele compositie de voornaamste nieuwe technieken van die tijd aan: de monodie (stemmen door instrumenten begeleid), madrigalisten (uitbeelding van woorden), de 'stile rappresentativo' (een verteller beschrijft het verhaal als een ooggetuigenverslag) en de 'stile concitato' (heftige emoties, de spanning van het verhaal, worden direct weergegeven in een even zo spannende muziek).

H9. *L'Orfeo, favola in musica*

In de zomer van 1607 liet Monteverdi de hofdichter en theoloog Cherubino Ferrari zijn nieuwste opera *L'Orfeo* horen, door uit de partituur voor te spelen. Ferrari op zijn beurt berichtte daarover aan de hertog van Mantua, Vincenzo Gonzaga: *"[Monteverdi] heeft me de tekst getoond en de muziek laten horen van het toneelstuk dat Uwe Hoogheid heeft laten uitvoeren, en waarlijk zowel de dichter als de musicus hebben de zielenroerselen zo kundig weergegeven dat ik dat niet beter had kunnen doen. De dichtkunst is mooi bedacht en nog mooier van vorm, en het mooist door de vertelkunst; en inderdaad van een man met zulke rijke talenten als de heer Striggio had ik niet anders verwacht. De muziek daarenboven is gepast zoals het moet en dient de dichtkunst zo goed dat er elders niets mooiers gehoord kan worden."* Na meer dan vierhonderd jaren geldt *L'Orfeo* nog

steeds als de eerste waarlijke grote opera, met personages van vlees en bloed.

H10. Van de *Orfeo* naar *Poppea*

Na *L'Orfeo* begon Monteverdi aan een volgende opera te werken, *Arianna*, waarvan slechts de *Lamento d'Arianna* is overgeleverd. Daarop volgde tal van madrigalen en de motetten voor *Il Vespro della Beata Virgine*, bekend geworden als de Mariavespers. De weelderige motetstijl in de vespers past bij zowel de 'show off' van Monteverdi om buiten Mantua emplooi te vinden, als bij de nieuwste ontwikkelingen van de vroege 17e eeuw in de monodische stijl. Maar ook de meerkorigheid die zo goed paste bij de San Marco in Venetië is een opvallend element van de Vespers. In 1613 werd Monteverdi aan de San Marco aangesteld en tot zijn dood was hij daar als kerkmusicus werkzaam. Maar hij bleef ook wereldlijke werken schrijven, waaronder de eerder behandelde *Combattimento di Tancredi e Clorina*, en na de opening van het operahuis van Venetië, *Il ritorno d'Ulysse in patria* en *L'incoronazione di Poppea*. Met deze laatste opera wordt het oeuvre van Monteverdi afgesloten.

Brief van Baldassare Monteverdi aan de Hertogin van Mantua, 9 november 1608:

“Mijn zoon Claudio Monteverdi kwam direct na het slot van de feestelijkheden in Mantua naar Cremona, ernstig ziek, met schulden, shabby gekleed en zonder de inkomsten van signora Claudia, waardoor hij nu voor de twee arme kinderen voor wie hij na haar dood moet zorg dragen, weinig meer heeft dan de gewoonlijke 20 scudi per maand, waardoor ik in de overtuiging verkeer dat bovenal het klimaat in Mantua dat zeer slecht voor hem is, er de schuld van is, evenals de grote moeite die hij zich getroost heeft en ook in de toekomst zal getroosten, wanneer hij althans in dienst blijft, en de pech die hem gedurende al die negentien jaren in dienst van de hertog van Mantua [het zijn er 18!] achtervolgd heeft, dat ik in de afgelopen dagen het besluit heb genomen zijne hoogheid op mijn knieën te schrijven met het verzoek in godsnaam mijn zoon welwillend uit de dienst te bevrijden, want wanneer hij naar Mantua zou terugkeren, zou hij spoedig door de werkbelasting en het klimaat sterven, en aan mij de zorg van die arme kinderen laten, aan mij, die zelf oud en zwak en arm is, want ik moet zelf een vrouw, kinderen, dienaren en dienststers onderhouden, en daarenboven moest ik Claudio bij meerdere gelegenheden met 500 en meer dukaten ondersteunen, omdat hij zijne hoogheid naar Hongarije en Vlaanderen moest volgen, maar ook toen hij met zijn vrouw, dienaren en dienststers, kinderen en wagens naar Cremona is gekomen, en bij andere gelegenheden, waar ik nu niets over wil zeggen – en daarom smeek ik zijn hoogheid, aangezien ik van Uw echtgenoot geen antwoord heb gekregen, aan hem te vragen, mijn verzoek uit te voeren...”

Monteverdi over de *Stile concitato*:

*“Ik heb overwogen dat de voornaamste hartstochten of gemoedstoestanden drie in getal zijn, namelijk Woede, Gematigdheid en Bescheidenheid of nederigheid, hetgeen de beste filosofen bevestigen; dit is terug te vinden in de natuur van onze stem, namelijk het hoge, midden en lage register. In de muziek verwijzen de drie begrippen *concitato* (geagiteerd, woedend), *molle* (zachtaardig, bescheiden) en *temperato* (gematigd, beheerst) duidelijk hiernaar. Ik heb geen voorbeelden van het *concitato*-soort kunnen terugvinden in het werk van vroegere componisten, daarentegen wel van het *molle* en *temperato*. Toch beschrijft Plato het *concitato* in het derde boek van zijn *Retorica* met deze woorden: ‘gebruik die harmonie die de woorden en stembuigingen van een dapper man in strijd goed nabootst’. En omdat ik me ervan bewust ben, dat met name tegenstellingen ons gemoed beïnvloeden en dat dit het doel van alle goede muziek is – zoals Boëthius bevestigt wanneer hij stelt dat muziek verbonden is met onze zeden, want het siert het karakter of corrumpeert het – heb ik mijzelf er met nogal wat inspanning en moeite toe gezet deze soort te herontdekken.”*

GEBRUIKTE MUZIEKFRAGMENTEN

CD1. Hoofdstuk 1

Monteverdi

Nisi Dominus uit de *Maria-Vespers*,
Jordi Savall en La Capella Reial
Astrée E 8719, CD1, track 8

Orfeo – Prologo, Toccata,
René Jacobs, Concerto Vocale
Harmonia Mundi HML 5901553.54,
CD1, track 1

Ardo si, ma non t'amo,
Il primo libero de madrigali,
La Venexiana
GLOSSA Monteverdi Edition 01, tr.17

Hoofdstuk 2

Monteverdi - T'amo, mia vita,
Il quinto libero de madrigali,
Concerto Italiano,
Rinaldo Alessandrini,
Naïve OP 30445, track 17

Monteverdi – *Il Ritorno d'Ulysse in Patria*
Vijfde acte: *O dolor*, René Jacobs
Concerto Vocale
Harmonia Mundi
HML 5901427-29, cd.3, tr.6

Monteverdi – *Lamento d'Ariana*,
Concerto Italiano, Rinaldo Alessandrini
Naïve OP 30423, tr. 1
Monteverdi CD3
HML 5901553.54, CD2, tr. 4-5

Monteverdi - Il ritono d'Ulisse in Patria,
Prologo
René Jacobs, Concerto Vocale
Harmonia Mundi 5901427-429,
CD1, track 2

CD2. Hoofdstuk 3

Josquin des Prez – *Ave Maria*
The Hilliard Ensemble
EMI CDC 7 49209-2, tr.1

Monteverdi – *Agnus Dei Missa Solemnis*,
Selva morale e spirituale,

La Venexiana

GLOSSA GCD 920914, CD3, tr.11

Hoofdstuk 4

Monteverdi – *Cruda Amarilli, Il quinto libero de madrigali, Concerto Italiano*,
Rinaldo Alessandrini
Naïve OP 30445, tr.1

Hoofdstuk 5:

Marenzio – *Solo e pensoso, Il nono libero de madrigali, Le Venexiana*
GLOSSA GCD C80906, tr.8

Monteverdi – *Il Ritorno d'Ulysse in Patria*
Vijfde acte: *O dolor*, René Jacobs
Concerto Vocale
Harmonia Mundi
HML 5901427-29, cd.3, tr.6

Monteverdi – *Lamento d'Ariana, Concerto Italiano*,
Rinaldo Alessandrini
Naïve OP 30423, tr. 1
Monteverdi CD3

Hoofdstuk 6

Monteverdi – *Ecco mormorar l'onde, Il secondo libero de madrigali*
Concerto Italiano
Rinaldo Alessandrini
Naïve OP 30487, tr. 13

Monteverdi – *Crudel, perche mi fuggi? Il secondo libero de madrigali*
Anthony Rooley, Virgin Veritas 5-61570-2, CD1,
tr.14-17

Monteverdi - *Orfeo, tweede acte, In questo prato adorno, Concerto*
Concerto Italiano
Rinaldo Alessandrini
Naïve OP 30487, tr. 17

Monteverdi – *Si ch'io vorrei morire, Il quattro libero de madrigali*
Concerto Italiano
Rinaldo Alessandrini
Naïve OP 3081, tr. 16

Hoofdstuk 7

Monteverdi – *Zefiro torna,*
Il sesto libro de madrigali
Concerto Italiano
Rinaldo Alessandrini
Naïve, OP 30522, tr. 5

Monteverdi

Zefiro torna, e di soavi accenti,
Canzonette, Le Venexiana
Monteverdi Edition
GLOSSA GCD 920921, tr.19

Hoofdstuk 8

Monteverdi

Il Combattimento di Tancredi e Clorinda
The Consort of Music

CD4. Hoofdstuk 9

Vocale, René Jacobs
Harmonia Mundi
HML 5901553.54, CD1, tr. 9-12

Monteverdi

Orfeo, derde acte
Possente Spirto, Concerto Vocale
René Jacobs
Harmonia Mundi
HML 5901553.54, CD2, tr. 4-5

Hoofdstuk 10

Monteverdi *L'incoronazione di Poppea,*
derde akte, scène 2, Concerto Vocale
René Jacobs
Harmonia Mundi
HML 5901330.32, CD3, tr.2

Monteverdi

Maria Vespers, Nisi Dominus
Jordi Savall
La Capella Reial
Astrée E 8719, cd.1, tr.8

COLOFON

Home Academy Publishers geeft hoorcolleges uit op cd en als download. Interessante onderwerpen, van geschiedenis tot natuurwetenschappen, voorgedragen door de meest boeiende sprekers. Zo kunt u kennis opdoen in de auto, in de trein, op de fiets of thuis op de bank.

Kijk verder op WWW.HOME-ACADEMY.NL

UITGAVE Home Academy Publishers
Saturnusstraat 60 unit 70
2516 AH Den Haag
Tel: 070 - 3607613
E: info@home-academy.nl

Deze uitgave is tot stand gekomen i.s.m. **Studium Generale Universiteit Leiden**

OPNAME Sandro Ligtenberg (Leiden, december 2012)
STEM INLEIDING F.C. van Nispen tot Sevenaer
MUZIEK Cok Verweij
MASTERING Frits de Bruijn
VORMGEVING ruth.bos@wxs.nl

© Copyright 2013 Home Academy Publishers, Den Haag
ISBN 978 90 8530 121 9
NUR 77, 78

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, uitgeleend, verhuurd, uitgezonden, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door (foto)kopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaand schriftelijk toestemming van de uitgever.